

RELIGIEUS BEGRAVEN

Het levensbeschouwelijke landschap is zeer divers.
Hoe is op begraafplaatsen die levensbeschouwelijke, c.q. religieuze verscheidenheid terug te vinden?

RELIGIE 20: JODENDOM 3 - EUROPA WEST

JOODSE BEGRAAFPLAATSEN IN EUROPA

Overal in Europa kom je joodse begraafplaatsen tegen. Het aanleggen van een begraafplaats was een eerste vereiste bij het oprichten van een joodse gemeente.
Op het platteland zijn het vaak kleine traditionele begraafplaatsen, terwijl in de steden de joodse begraafplaatsen niet alleen groter zijn, maar ook

veel meer getuigen van culturele assimilatie en integratie. Omdat ze volgens de joodse traditie niet geruimd mogen worden zijn joodse begraafplaatsen vaak zeer oude begraafplaatsen en ware stenen archieven.
In dit deel bezoeken we joodse begraafplaatsen in een aantal landen in het westen van Europa.

BELGIË

In België zijn geen joodse begraafplaatsen, maar wel joodse afdelingen op gemeentelijke begraafplaatsen.
Vanwege het gelijkheidsbeginsel mogen er in België vanaf 1879 alleen maar gemeentelijke begraafplaatsen bestaan, met eventueel aparte percelen voor andere dan katholieke denominaties. Toen in 1971 ook nog eens het eeuwigdurend grafrecht, een voorwaarde voor joods begraven, werd afgeschaft, was dit voor religieuze joden helemaal reden zich in Nederland te laten begraven. Veel stoffelijke overschotten werden toen van joodse percelen overgebracht, al dan

van Saint-Servais naar Putte

niet met grafteken. Een voorbeeld daarvan zien we op de joodse begraafplaats van de Frechie Stichting in Putte: overgebracht van de begraafplaats Saint Servais (Namen).

Voorbeelden van Joodse begraafplaatsen in Nederland waar veel Belgische Joden begraven liggen zijn Eijsden (vooral Waalse joden uit Luik en omgeving, vandaar veel Franse grafinscripties), Bergen op Zoom en vooral Putte, het grensdorp, dat deels in Nederland en deels in de Belgische provincie Antwerpen ligt. In Putte liggen uitsluitend Belgische joden.

Putte :

Frechie Stichting

Shomre Hadass

Omdat in Nederland de eeuwige grafurst voor joden wel verzekerd is, kozen drie Joodse gemeenschappen uit Antwerpen in Putte hun begraafplaatsen: Frechie Stichting (begraafnisvereniging), Machsike Hadass (= 'handhavers van het geloof', ultra-orthodox) en Shomre Hadass (= 'bewakers van het geloof', modern-orthodox). Waar voor orthodoxe joden een eeuwigdurende

grafurst een must is, laten liberale joden zich wel in België begraven. Wat vaak wordt aangeduid met joodse begraafplaats in België blijkt een aparte perceel te zijn op een gemeentelijke begraafplaats, zoals bijvoorbeeld op de begraafplaatsen Dieweg in Ukkel bij Brussel, Schoonselhof bij Antwerpen, Etterbeek in Wezembeek-Oppeem, Oostende en Arlon.

Dieweg - Ukkel: Familie Philippon

Op de begraafplaats aan de **Dieweg in Ukkel** bij Brussel neemt het joodse deel ongeveer een derde van de oppervlakte in. Naast 'gewone' graven zijn er een paar mooie grafmonumenten: voor de familie Philippon met een crypte en het graf van bankier Isaac Stern, ontworpen in art nouveau-stijl door Victor Horta.

In **Antwerpen** verwierven de joden in 1828 een perceel op de Kielbegraafplaats. Wegens plaatsgebrek werd in 1921 ter vervanging van Kiel begraafplaats **Schoonselhof** in gebruik genomen, waarna Kiel werd gesloten en geleidelijk aan ontruimd. In 1935 werden ca. 500 joodse stoffelijke resten overgebracht naar een ossuarium op begraafplaats Shomre Hadass in Putte. In 1948 werd een groot aantal graven en grafmonumen-

Dieweg - Ukkel: Isaac Stern (ontwerp Victor Horta)

ten van het oude (1828) en nieuwe (1900) Israelitische gedeelte overgebracht naar de perken I, J en K op Schoonselhof. Het joodse deel oogt van een afstand niet anders dan de rest van de begraafplaats, maar dichtbij wijzen symboliek en Hebreeuwse tekst op joodse graven. Daaronder bevinden zich een aantal prachtige grafmonumenten. Het mausoleum van diamanthandelaar Abraham Tolkowsky (1841-1913) en zijn echtgenote Lipscha Moëd (1848-1920), opgericht op de Kielbegraafplaats in 1914 en later naar hier overgebracht, is gebouwd in oriëntalistische stijl. Op het graf van zoon Sam Tolkowsky (1879-1935) en zijn vrouw Elisa Anna Kennes (1876-1928) heeft een unieke vorm: een grote vogel slaat zijn vleugels beschermend om het graf.

Abraham Tolkowsky & Lipscha Moëd

Sam Tolkowsky & Elisa Kennes

LUXEMBURG

In tegenstelling tot België heeft Luxemburg wel eigen joodse begraafplaatsen en wel vijf in totaal. Twee daarvan bevinden zich in de stad Luxemburg en de drie andere liggen in Esch-sur-Alzette, Ettelbruck en Grevenmacher.

In de Middeleeuwen vestigden zich vanaf 1276 een aantal keren joden in Luxemburg, maar ze werden telkens weer verdreven, de laatste keer in 1530. Voor de Franse Revolutie mochten joden zich niet in het Groothertogdom Luxemburg vestigen. Dat gebeurde pas weer vanaf ca. 1800

met de vestiging van een aantal joodse families in de stad Luxemburg.

In de stad is begraafplaats Clausen uit 1817 de oudste joodse begraafplaats, die in 1884 werd gesloten en ca. 100 grafstenen telt, daarna werd vanaf 1884 begraven op het cimetière Bellevue.

In Esch-sur-Alzette werd begraven vanaf 1905 en er staan zo'n 100 graftekens; in Ettelbruck vanaf 1880 en er werden ca. 190 personen begraven; in Grevenmacher vanaf 1900 met 38 graven.

Ville de Luxembourg - Cimetière juif Bellevue
oude deel: staande graftekens

nieuwe deel: liggende graftekens

Cimetière Bellevue in Luxemburg-stad is nu nog de enige joodse begraafplaats in het Groothertogdom, waar nog steeds wordt begraven. Opvallend is dat op de oudere delen de graftekens uit stèles bestaan en op de nieuwere delen uit grafzerken en tombes, terwijl niets erop wijst, en zeker de namen niet, dat het op de nieuwe delen

gaat om Sefardische joden.

Ook hier zijn de tekenen van de deportatie van de joden op de graftekens te zien. Zo staan op het graf van Charles Oppenheim vier namen van familieleden die op 28 juli 1942 naar het concentratiekamp Theresienstadt werden gedeporteerd en van wie de as werd verstrooid.

Ville de Luxembourg - Cimetière juif Bellevue

FRANKRIJK

Vrijheid, gelijkheid, laïcisme, het zijn begrippen die in Frankrijk hoog in het vaandel staan, die vastgelegd zijn in de wetgeving en die ook consequenties hebben gehad voor het beleid en beheer van begraafplaatsen. Het heeft alles te maken met de strikte scheiding tussen kerk en staat. Vanaf 1881 heeft de burgemeester van een gemeente het monopolie op het beheer van de begraafplaatsen. Iedereen mag er begraven worden, maar hij kan beslissen of er wel of niet aparte percelen worden aangelegd voor de verschillende denominaties. De wet op de scheiding van kerk en staat van 1905 regelt een strikt laïcisme: elke vorm van religieuze uiting in het openbare domein is verboden. Dat geldt niet voor afzonderlijke graven op gemeentelijke be-

graafplaatsen. En particuliere begraafplaatsen zijn uitgezonderd van deze regels, want godsdienst wordt louter gezien als een privéaangelegenheid van een burger. Laïcisme erkent slechts de (godsdienstige) instituten of organisaties, als volledig vreemd aan de staat, en niet de godsdiensten zelf. Het merendeel van de particuliere begraafplaatsen is joods, enkele zijn protestants en één is islamitisch.

Volgens de principes van de laïciteit, waarin geen enkele religie of levensovertuiging wordt bevoordeeld of gediscrimineerd, zijn op nationale (oorlogs)begraafplaatsen verschillende aanduidingen toegestaan. Meest voorkomend zijn de christelijke, joodse en islamitische symbolen.

Verdun - Nécropole Nationale de Douaumont: 16.142 Franse militairen uit W.O. I (1914-1918)

joodse begraafplaatsen

Volgens het *Ministère de la Culture et de la Communication* zijn er in Frankrijk 1745 begraafplaatsen. Daaronder zijn 163 (particuliere) joodse begraafplaatsen. Opvallend daarbij is dat daarvan 65 in de Elzas en 69 in Lotharingen liggen. In de rest van Frankrijk zijn dus maar 29 joodse begraafplaatsen.

Meestal hoor je er niets over, behalve als er weer grove schendingen en bekladdingen met haken-

krusen hebben plaatsgevonden, zoals in 1990 in Carpentras (34 graven vernield, pas gestorven man opgegraven) en in 2015 in Sarre-Union in de Elzas (250 graven vernield).

Dat er zoveel (kleine) joodse begraafplaatsen in het Noordoosten van Frankrijk zijn is niet zo verwonderlijk. Van oudsher vestigden de joden zich rond de Rijn in Duitstalige gebieden, waartoe het noordoosten van Frankrijk ook wisselend behoorde.

Nice: Cimetière du Château Israelite

De meeste begraafplaatsen zijn klein, eenvoudig en traditioneel en Azjkenazisch, vooral in Elzas-Lotharingen. Maar in grote steden zijn ook grotere geassimileerde joodse begraafplaatsen.

In Nice werd in 1783 het Cimetière du Château aangelegd bovenop de heuvel op de plaats van de voor-malige citadel met kasteel.

Direct naast de christelijke begraafplaats werd, gescheiden door een muur, een joodse begraafplaats aangelegd ter vervanging van de middeleeuwse joodse begraafplaats aan de andere kant van de heuvel. Daarbij werden de oude graven en graftekens naar hier overgebracht; ze liggen in het ingangsbereik, de oudste dateert van 1540.

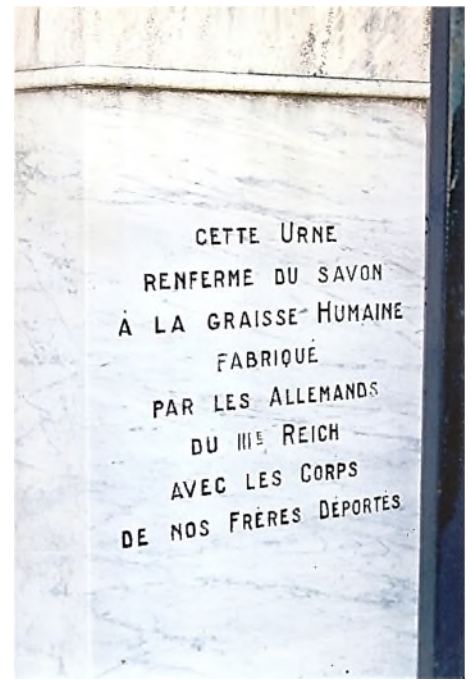
In tegenstelling tot de prachtige en grootse monumenten op het christelijke deel zijn de joodse monumenten voor het merendeel eenvoudig.

In het zuidwesten van Frankrijk, in de buurt van Spanje en Portugal, bevindt zich een achttal Sefardische begraafplaatsen, meestal *cimetière des*

Maar er staan ook vergelijkbare grafmonumenten, duidelijke voorbeelden van de assimilatie van de joden in Nice. De voor ons bekendste dode is René Goscinny (1926-1977), de scenarist van de Asterix en Obelix stripverhalen.

Bij de ingang staat een gebouwtje voor de joodse slachtoffers uit Nice van de Shoah met twee uren: een met as uit Auschwitz en een met zeep, gemaakt uit menselijk vet *fabriqué par les Allemands du IIIe Reich avec les corps de nos frères déportés*.

Juifs portugais genoemd. Ze liggen in Bordeaux (2x), Peyrehorade (3x), La Bastide-Clairence, Bayonne en Bidache.

Bidache in Baskenland

Bidache was van 1570-1793 een soeverein vorstendom onder de Heren van Gramont. Zij boden de Sefardische joden uit Portugal, die vervolgd werden door de Inquisitie en verdreven of gevlucht waren, een toevluchtsoord. In 1665 mochten zij er een begraafplaats stichten, die in gebruik is gebleven tot ca. 1775. Een honderdtal zerken met inscripties getuigen nog van deze periode. De begraafplaats valt nu onder monumentenzorg. (foto van internet)

joods perceel op een gemeentelijke begraafplaats

Van ca. 25 begraafplaatsen in Frankrijk wordt aangegeven dat ze een *carré juif*, een joods perceel, op een gemeentelijke begraafplaats hebben. Dat geldt vooral voor de grote steden met

op de eerste plaats Parijs, waar zes begraafplaatsen joodse afdelingen hebben: Montmartre, Montparnasse, Père Lachaise, Bagneux, Pantin en Thiais.

Parijs: Père Lachaise, Montmartre & Montparnasse

Rond 1800 waren er in Parijs twee joodse begraafplaatsen: Montrouge (Azjkenazim) La Villette (Sefardim). Beide werden gesloten in 1810, toen op **Père Lachaise** een joods gedeelte werd geopend in divisie 7, afgescheiden van de rest door een muur. Toen het echter in 1881 bij wet verboden werd aparte divisies voor religieuze groeperingen te hebben, werd de muur afgebroken en kon iedereen hier begraven worden. Later

werd het joden toegestaan te begraven in divisie 96. Ook in andere divisies zijn joodse graven te vinden.

In div. 7 ligt o.a. schilder Camille Pissarro (1830-1903) begraven en in div. 96 ligt Amadeo Modigliano (1884-1920); beiden van Sefardisch joodse afkomst. In div. 21 is het graf van de wereldberoemde mime-speler Marcel Marceau (1923-2007) van Pools Azjkenazische afkomst.

PL div.7 - Pissarro

PL div. 96 - Modigliani

MM div. 3 - Osiris

MM div.3 - Feldmann

Divisie 3 is het joodse deel van **Montmartre**. Componist Halévy (1799-1862) is er begraven; hij schreef 30 opera's met *La Juive* (de jodin) als succesvolste. Maar nog duidelijker tekens van het jodendom zijn de bronzen replica van *Mozes* van Michelangelo op het graf van financier en

filantroop Daniel Osiris (1828-1907) en de menora, de zevenarmige kandelaar, in de deur van het graf van de families Feldmann & Maier. Maar ook elders zijn graven van joden, zoals in divisie 27, waar zich het graf van de Duits joodse dichter Heinrich Heine (1797-1856) bevindt.

MM div. 27 - Heine

MP div. 5 - à la Chagall

MP div. 1 - Gainsbourg

MP div. 29 - Dreyfus

Op **Montparnasse** zijn in meerdere divisies delen aangewezen als *cimetière Israelite*: 5, 25 en 30. Vooral in div. 5 vinden we een aantal joodse symbolen en een glas-in-loodraam à la Marc Chagall doet denken. De meest bekende joden liggen echter verspreid in andere divisies. Serge Gainsbourg, van wiens hijgerige liedje *Je t'aime moi non plus* 6 miljoen singeltjes werden ver-

kocht, ligt in div. 1. André Citroën, afkomstig uit Nederland, werd wereldberoemd met het auto-merk Citroën en vooral met de *Lelijke Eend*, div. 28. Alfred Dreyfus (1859-1935), de Frans joodse officier die ten onrechte als zondebok van het antisemitisme werd beschuldigd van spionage, ligt met zijn familie in div. 29. Met zijn brief *J'accuse* gaf Emile Zola de aanzet tot zijn eeerherstel.

SPANJE

Barcelona-Montjuïc: 1091 joods - 1883 christelijk

toen.

1492 was een dramatisch jaar voor de joden in Spanje. Door het *verdrijvingsedict* van het koningspaar Ferdinand II & Isabella moesten zij of Spanje verlaten of zich bekeren. Een grote uittocht volgde, eerst naar Portugal en daarna voornamelijk naar Noord-Europa.

Herinneringen aan de joden zijn nog in veel Spaanse steden te vinden in voormalige joodse wijken, zoals in Barcelona, Cordoba en Toledo. Ook herinneringen aan joodse begraafplaatsen zijn er nog. De bekendste daarvan is de naam van begraafplaats *Montjuïc* in Barcelona; de naam betekent 'joodse berg' en was vroeger een joodse begraafplaats, die teruggaat tot 1091. In 1883 werd het huidige Cementerio de Montjuïc geopend.

Er zijn inmiddels via opgravingen en documenten 20 Spaanse middeleeuwse joodse begraafplaatsen bekend.

nu.

Het heeft lang geduurd voor er weer joden in Spanje waren en nog langer voor ze weer eigen begraafplaatsen hadden.

Koning Alfonso XIII verleende in 1922 toestemming aan de joodse gemeente van Madrid, gesticht in 1917, om hun doden te begraven volgens hun eigen religie. Daartoe werd op een aparte afdeling van het Cementerio de Nuestra Señora de la Almudena een joods deel ge-

opend. Toen de plaats te klein werd is er eind jaren 1970 een eigen joodse begraafplaats gesticht in Hoyo de Manzanares.

In 1992 hebben de Spaanse Staat en de Federatie van Joodse Gemeenschappen in Spanje een overeenkomst gesloten, dat volgens de grondwettelijke beginselen van godsdienstvrijheid joden hun eigen gebedsruimten en begraafplaatsen mogen oprichten.

Er zijn nu in Spanje elf joodse begraafplaatsen of joodse percelen op gemeentelijke begraafplaatsen, waarvan 7 op het vaste land, 2 op de Spaanse eilanden en 2 in de Spaanse enclaves Ceuta en Melilla.

1. Casabermeja (Málaga).
2. Hoyo de Manzanares (Madrid).
3. Madrid (Almudena - joods perceel).
4. Sevilla (San Fernando - joods perceel).
5. Barcelona (Les Corts - joods perceel).
6. La Línea de la Concepción (Cadiz).
7. Benidorm
8. Las Palmas - Gran Canaria (joods perceel).
9. Palma de Mallorca.
10. Ceuta.
11. Melilla.

cementerios judíos / joodse begraafplaatsen

Als je van Malaga naar Cordoba rijdt over de A-45 zie je bij **Casabermeja** een wit dorpje. Het blijkt de (katholieke) begraafplaats te zijn met allemaal witte grafhuisjes. Langs de A-356 ligt het Cementerio judío van Casabermeja, met allemaal tombes, liggende graftekens volgens de Sefardische traditie.

Op het Cementerio de San Fernando, de begraafplaats van **Sevilla**, staan een paar opvallende grafbeelden van stierenvechters, vooral die van Joselito (José Gómez Ortega, 1895-1920). Veel minder opvallend is het Cementerio Israeli, dat samen met het Cementerio dissidente rechts van de hoofdingang achter een muur ligt en een zeer bescheiden plaatsje inneemt met witte Sefardische tombes.

Soms kom je elders een joods grafteken tegen, bv. op het English Cemetery in **Málaga** uit 1829.

Casabermeja - wit dorpje

Malaga - English Cemetery

Sevilla - stierenvechter Joselito